

dergipark.org.tr/tr/pub/alinterisosbil

Sosyal Bilimler Dergisi

Journal of Social Sciences

| e-ISSN 2602-229X |

PRENSİP

<https://prensip.gen.tr>

ARAŞTIRMA MAKALESİ

RESEARCH ARTICLE

Acem Tahtında 50 Yıl: Nasıreddin Şah Kaçar'ın İktidar Sırları 50 Years on Acem Throne: Nasıreddin Shah Kaçar's Power Secret

Özcan ASLAN[✉]

Dr., Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye

Geliş Tarihi/Received Date: 20.11.2023

Kabul Tarihi/Accepted Date: 30.11.2023

ÖZ

19. asır İran tarihi bir fecaatler devridir. Sosyo-politikten ekonomiye kadar her alanda bir keşmekeş olarak kendini gösteren bu trajik vaziyet, İran toplumunun her yönü ile kayıp bir yüzyıldır denilebilir. 18. yüzyıl teorik bilgi birikimi 19. yüzyılda sanayi devrimine dönüştüğünde başta Avrupalılar olmak üzere birçok millet bu yüzyılı bir sıçrama devresi göyerek 20. yüzyıla birer *dünya devleti* olarak girmişlerdir. İran'ın yanı başında bunlar yaşanırken İranlılar, tarihlerinin belki de en başarısız yöneticileri olan Kaçar şahlarının bitmek bilmeyen isteklerini gayet mesrurane(!) karşılama telaşındaydılar. 1796 tarihinde iktidarı ele almaya dair süren Afşar-Zend mücadelesi arasında üçüncü bir güç olarak yükselen Kaçar Hanedanı, bu iki rakibi bertaraf ederek İran'da Nadir Şah'ın ölümünden sonra süren kaos ortamına son vermişlerdir. Kaçarlar, içerdeki rakiplerini ortadan kaldırmaya dair gösterdikleri başarıyı, İran'ı 20. yüzyıla modern bir dünya devleti olarak çıkarma konusunda gösteremediler. Başkent Tahran (ve bir nebze Tebriz) dışında pek fazla bir yönetme emaresi göstermeyen bu hanedan, yüzyılını doldurur doldurmaz sükût etmiş ama arkasında enkaz şeklinde bir İran bırakmıştır. Bu makale konu olarak; 19. yüzyıl İran'ında Kaçar şahlarının dördüncüsü olan Nasıreddin Şah'ın elli yıl gibi uzun bir iktidar devresini nasıl ve ne şekilde sürdürdüğü, birçok iç ve dış krize rağmen nasıl devrilmediği, iktidarını devam ettirmesindeki sır ve saikleri ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nasıreddin Şah, Babiler, İran, İngiltere, Rusya.

ABSTRACT

The nineteenth century is a pathetic period in Iranian history. This situation, which has emerged in the field of society, politics and economy, is considered a lost period for Iran in every aspect. When the theoretical knowledge of the eighteenth century turned into the industrial revolution in the nineteenth century, many nations, especially Europeans, saw this century as a leap period and entered the twentieth century as *world states*. While all this was going on in the world, Iranians were concerned about happily meeting the endless demands of the Qajar shahs, who were perhaps the most incompetent rulers in their history. The Qajar Dynasty, which rose between the Afshar-Zend struggle to take power in 1796, defeated these two rivals and put an end to the turmoil that continued after the death of Nadir Shah in Iran. The Qajars could not show their success in eliminating their domestic rivals, in bringing Iran into the 20th century as a modern world state. This dynasty, which did not have much administrative/administration power other than the capital Tehran (and a bit of Tabriz), was devastated within the century, but unfortunately left a wrecked Iran behind. As the subject of this article; It will deal with how Nasıreddin Shah, the fourth of Qajar shahs in nineteenth century Iran, maintained a power period of fifty years, how he was not overthrown despite many internal and external crises and the reasons why he continued his power.

Keywords: Nasıreddin Shah, Babis, Iran, England, Russia.

Please cite this paper as follows/Atf için:

Aslan, Ö. (2023). Acem tahtında 50 yıl: Nasıreddin Şah Kaçar'ın iktidar sırları. *Alinteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 155-167. <https://doi.org/10.30913/alinterisosbil.1393208>

GİRİŞ

Napolyon Bonapart'a atfedilen; “*bütün yeteneklerin ötesinde bir lider başarmak için şanslı olmalı.*” sözü birçok yönü ile Nasıreddin Şah'a isabet eden bir sözdür. 1896'da iktidarının ellinci senesini kutlamaya hazırlandığı sırada Mirza Rıza Kirmani'nin revolver silahından çıkan kurşunla ölümünü saymazsak, şans faktörünün Nasıreddin Şah'ın iktidarını sürdürmesini epey bir kolaylaştırdığı muhakkaktır. O, babası Muhammed Şah öldüğünde daha 16 yaşındaydı ve Tebriz'de ikamet etmekteydi. Baba Muhammed Şah'ın ölümünden sonra Tahran'da yönetim yaklaşık kırk gün boyunca Sadrazam Hacı Mirza Ağası'nın eline geçmiş, Ağası de bu süre zarfında devlet olanaklarını kendi çıkarları için kullanarak halk arasında büyük bir infiale yol açmıştı (Aştiyani, 1378). Muhammed Şah'ın ölümünden haberdar olmayan halk bunu duyunca Tahran'da ortalık karışmış ve Hacı Mirza Ağası, Seyh Abdulazim Türbesi'ne sığınmak zorunda kalmıştı (Müstevfi, 1371). Tahran'da bunlar yaşanırken Nasıreddin Şah, daha sonra elim bir şekilde *icabına bakacağı* lalası Mirza Taki Han'nın gayretleri ile Tebriz'den yola çıkmış ve başkente gelerek İran tahtına oturmuştur. Nasıreddin tahta oturur oturmaz yaptığı ilk iş, halkın büyük bir tepki gösterdiği Hacı Mirza Ağası'yi cezalandırıp sürgüne yollamak olmuştur. Bir hükümdar için sıradan sayılan bu iş, saray ve başkent çevrelerinde Şah'ın halkına büyük bir inayeti olarak gösterilmiş ve daha 16 yaşında bir çocuk olan Nasıreddin, *körler ülkesinde şaşılabilir padişah olur* misali, tahta oturur oturmaz İran halkı için bir kurtarıcı olarak görülmüştür.

İLK TEHDİT: GÜÇSÜZ BİR İKTİDAR ORTAĞI “KARDEŞ”

Nasıreddin Şah'ın çocuk yaşta olması evvela annesi olan Melek Cihan Hanım'ı (Mehd Ulya) her daim telaşlandırmış ve son derece kurnaz olan bu kadın, tecrübesiz olan oğluna yönelebilecek en ufak tehditleri bile ortadan kaldırmayı kendine görev addetmiştir. Kocasını Muhammed Şah, Kaçar iktidar geleneği olarak bin harem cariyesine sahipti ve haliyle ortalıkta Tahran halkının deyimleriyle *sokaklarda köpekten çok şehzade var* sözü mevcut taht rakiplerine işaret etmekteydi. Bu taht adaylarının çoğu Nasıreddin Şah tahta çıkmadan önce çocuk yaşlarda ölmüş, hayatta kalanlar ise Nasıreddin Şah'ın annesi Melek Cihan Hanım'ın gazabından korktukları için komşu ülkelere kaçıp iltica etmişlerdi (BOA. Y. PRK. A., 1/84-4; HR. TO., 463/16). Fakat annelerinin nüfuzlarından dolayı belli bir ağırlığı olan şehzadeler de vardı ve bu durum Nasıreddin Şah'ın annesi Melek Cihan Hanım için ciddi bir sorundu. Nüfuzlu şehzadelerden biri Abbas Mirza idi. Abbas Mirza'nın annesi, baba Muhammed Şah'ın Çarık Aşiretine mensup diğer bir eşi olan Hatice Hanım, nüfuzlu bir Kürt kadındı ve aynı zamanda Şeyh Ubeydullah'ın babası olan Şeyh Taha'nın da müridi olarak Nakşibendilik gücü vardı (Mirza, 1353). Muhammed Şah'ın eşleri içinde Hatice Hanım'a karşı *özel* bir ilgisi vardı ve ölmeden önce taht için Nasıreddin Şah'ı değil Abbas Mirza'yı vasiyet etmişti (BOA. HR. MKT., 721/18-4). Tahran'daki saray ricali arasında fısıltıyla konuşulan bu mevzuyu hem çiçeği burnunda Nasıreddin Şah ve hem de annesi işitmişti. Bu durum karşısında hemen harekete geçen Melek Cihan Hanım, önce Abbas Mirza ile annesinin tüm mallarını müsadere etmiş ve hızını alamayarak çocuk yaştaki şehzadenin gözlerine mil çektirip öldürmek istemişti. Son anda İngiliz elçiliğinin araya girip engellemesi ile Abbas Mirza kurtulmuş ve annesi ile beraber soluğu Osmanlı toprağı olan Irak-ı Arap'ta (Atebat) almıştı (BOA. A. MKT. UM., 120/4). Nasıreddin Şah'ın şansı yaver gitmiş ve iktidarına karşı bu ilk tehdidi annesinin yardımı ile şimdilik bertaraf etmeyi başarmıştı.

Atebat, Şii itikadın merkezi olan bir bölgeydi. Abbas Mirza burada Nasireddin Şah ile arası iyi olmayan (Karadeniz, 2008) ve İran halkı üzerinde ciddi bir prestiji olan Şii ulema ile temas kurdu. Sürgün şehzadenin bu faaliyetlerini kendisine karşı bir hamle olduğu saplantısına düşen Nasireddin Şah, Osmanlı Devleti'ni sıkıştırarak kardeşinin sınırdan ve en önemlisi Atebat'tan çıkarılarak Bursa'da ikamet edilmesini istedi. Bu istek aynı zamanda Osmanlı-İran arasında imzalanan 1847 Erzurum Antlaşmasının 5. Maddesinin bir gereği idi (Aykun, 1995). Neticede Abbas Mirza 1852 yılında İstanbul'a getirildi. Kardeşinin Osmanlı payitahtındaki ikametini de kendisine karşı bir hamle olarak değerlendiren Nasireddin Şah, bu konunun halli için birçok diplomatik girişimde bulunmuştur. 1873 yılında Avrupa seyahati dönüşünde uğradığı İstanbul'da, Sultan Abdülaziz'e bu konunun çözümüne dair özel bir ricada bulunmuştu. Şehzade Abbas Mirza'nın İstanbul'dan ayrılmamaya dair ısrarcı tavrı üzerine konu II. Abdülhamid'in saltanat yıllarına dek sürdü (Mirza, 1353). Yeni Osmanlı sultanının özellikle İran ile yeni bir sayfa açmaya dair dış politikası sonucu Abbas Mirza bazı şartlar dâhilinde İran'a gönderilmiştir. Elbette ki Abbas Mirza İran'a geldiğinde artık Nasireddin Şah'a karşı hiçbir şansı yoktu. Bunu farkında olan Nasireddin Şah ilginç şekilde kardeşini nezaket ile karşılamış ve ona *Mülk-Ara* unvanını vererek onu bir İran şehrine vali yapmıştır. Nasireddin Şah'ın bu *babacan* tavrının göstermelik olduğu kısa süre sonra şehzadenin etrafında duvar gibi örülen casuslardan anlaşıldı (Mirza, 1353). Abisinin gaddarlığını Babi muhalefete uyguladığı baskı ve işkencelerden bilen Abbas Mirza kısa bir süre sonra kaçarak Rusya'ya iltica etmiştir (BOA. Y. PRK. HR., 3/28).

NASIREDDİN ŞAH TEK VE KONTROLSÜZ OLMAK İSTİYOR: EMİR KEBİR'İN ÖLDÜRÜLMESİ

Osmanlı tarihinde görülen II. Abdülhamid-Mithat Paşa mücadelesinin İran tarihindeki karşılığı Nasireddin Şah-Emir Kebir mücadelesidir. Nasıl ki Mithat Paşa, reformlar ve en önemlisi Meşrutiyetin ilanı ile Osmanlı monarşisini frenlemek istemişse Emir Kebir de yaptığı ve yapacağı reformlar ile İran halkı lehine Kaçar monarşisini frenlemek istemiştir.

Asıl adı Mirza Taki Han olan Emir Kebir, 1807 yılında aşçı bir babanın çocuğu olarak dünyaya geldi. Küçük yaşta zekâsı fark edilen Mirza Taki Han, erken yaşlarda devlet memuriyetine girmiş ve Tebriz'de İran ordusunda önce kâtip sonra mali işlerden sorumlu müstevfi-i nizam olarak görev almıştır. Onun ufkunu açan daha devlet memuriyetinde iken yurt dışına yaptığı seyahatler oldu. 1829 yılında başkent Tahran'da Rus elçisinin öldürülmesi olayına dair Rusya'ya özür için gönderilen heyette yer aldı (Mekki, 1369). Taki Han bu gezi sırasında güçlü Rusya'yı ve modern kurumlarını görme ve inceleme fırsatı gördü. Bir diğer yurtdışı deneyimi ise Osmanlı Devleti'dir. 1843-1848 yıllarında İran-Osmanlı arasında süren Erzurum Görüşmelerinde yer aldı. Bu sırada Osmanlı taşrasında Tanzimat reformları tüm hızı ile sürmekteydi. Görüşmelerin uzaması Mirza Taki Han için bir bakıma fırsat olmuş hem bu reformları yerinde müşahede etmiş ve hem de bu reformların Osmanlı taşrasında uygulayıcısı olan Mustafa Reşit Paşa ile yakın bir dostluk kurma fırsatı yakalamıştı. İran'a döndüğünde müstakbel sadrazamın kafasında taş devrini yaşayan ülkesine dair daha net bir reform programı oluşmuştu. Fakat ülkesi için düşündüğü bu iyi niyetli düşüncelerinin karşısında Nasireddin Şah ve annesini bulacaktı (Ademiyet, 1362).

Mirza Taki Han, Erzurum'dan döndüğünde Tebriz'de şehzade olan 15 yaşındaki Nasıreddin Şah'ın lalası oldu. Taki Han kısa sürede genç şehzadeyi etkisi altına almayı başardı. Bir yıl sonra Muhammed Şah ölünce Mirza Taki Han'ın gayretleri ile Nasıreddin, İran şahı ilan edildi. Kısa süre içinde Nasıreddin'i Tebriz'den Tahran'a ulaştırıp tahta oturttu ve kendisi de Nasıreddin Şah'tan aldığı *Emir Kebir* (Büyük Komutan) unvanı ile sadrazam oldu. Emir Kebir vakit kaybetmeden planladığı reformları uygulamaya başladı. İdari, mali ve eğitim alanlarında bir dizi yeniliğe imza attı (Karadeniz, 2008). Engin bir ufka sahip bu devlet adamı, evvela başkentte hiçbir vasfi olmayan *devletlu* tabakasının ayrıcalıklarını kaldırmakla uğraştı. Saraya intisap eden bir berber çırağı ya da hamam tellağının kısa süre sonra sadrazam olması gibi garip ama yaygın uygulamaları kaldırdı. Mehmet Emin Resulzade (1993)'nin ifadesi ile; “*onun maksadı otokratik usul-i keyfiyyesini ilga etmek, onun yerine kanuni bir istibdat, işlek bir bürokratism vaz' etmek idi*”. Bu bağlamda özellikle Osmanlı'da var olan Saray-Babıali ayrışmasını ve Babıali'nin etkili pozisyonuna benzer bir idari yapıyı İran'da (dergâh-divanhane ayırımı) oluşturmaya gayret gösterdi (Aslan, 2020). Maliyeye bir ayar vermek adına öncelikle saray masraflarını kısmak ile başlamış ve gereksiz harcamaların önüne geçmiştir. Şah monarşisi için pek de makul sayılmayan bu önemli değişim, saltanatının ilk yıllarını yaşayan Nasıreddin Şah tarafından ıskalanmışsa da annesi Melek Cihan Hanım'ın not ettiği ve hiç de hazzetmediği mesele olmuştur.

Nasıreddin Şah ile annesi devlet mekanizmasının kontrolü ve kamu imkânlarının tümünü ellerinde bulundurup bu konuda tamamen denetimsiz olma niyetindeydiler. Nihayetinde monarşi türünde kişisel bir iktidarın cazibesi karşısında taşradan gelmiş bir aşçı çocuğunun İran'ı ileriye taşımaya dair fikir ve faaliyetlerinin ne önemi vardı ki? Hem o iktidar öyle kolay elde edilmemişti. Kaçarlı şehzadelere çocukluklarından beri dedelerinin Tahran'da tahta oturmak için ne gibi bedeller ödedikleri anlatılır ve bu iktidara yönelebilecek en ufak tehdide karşı hiçbir şekilde merhamet ve müsamaha göstermemeleri öğütlenirdi.

Anne Melek Cihan Hanım, oğlunun tahta oturması ve rakip taht adayının bertaraf edilmesi ile adeta bir zafer sarhoşluğu içerisindeydi ve haremdeki masraflarına saray hazinesi dahi yetişemiyordu. Emir Kebir ise yapacağı reformlar için yeterli finansal kaynağın gerekliliğinin farkında olarak özellikle saray ve harem giderlerine ciddi bir kısıtlama koydu. İşte bu hamle Emir Kebir'in karşısına Melek Cihan Hanım'ın başını çektiği ve kısa süre sonra Nasıreddin Şah'ın da dâhil olduğu bir saray muhalefeti ortaya çıkardı. Ayrıcalıkları ellerinden alınan eski *devletlu* tabakası da bu muhalefetin kalabalık güruhunu oluşturuyordu. Hanedanın izni ve inayeti ile sadrazamlık makamında bulunan ve sıkça değişim-reform gibi söylemlerle monarşiyi rahatsız eden taşralı biri, tam da bu dişe göre hasım profiline uyuyordu. Emir Kebir yapacağı reformları planlamakla meşgul iken aleyhindeki saray muhalefeti de Melek Cihan Hanım'ın gayretleri ile her geçen gün büyümekteydi.

Emir Kebir aleyhine oluşan muhalefetin asıl güçlendiği olay İngiltere'nin olaya müdahil olmasıydı. Yeni sadrazam, İran'ın dış dünya ve özellikle modern Avrupa ile entegre olması taraftarıydı. Bu amaçla ilk kez onun döneminde Londra, İstanbul, Bombay ve St. Petersburg'da İran elçilikleri kurulmuştu. Fakat Emir Kebir, herhangi bir büyük gücün gölgesi altında olmadan bu değişimi sağlamak ve her yönden bağımsız bir İran Devleti ortaya çıkarma niyetindeydi. Bu niyet emperyal emelleri olan başta İngiltere ve

Rusya'yı rahatsız edince, Kaçar sarayında sadrazama bilenen muhalefet için artık son noktayı koymak kalmıştı. Nasıreddin Şah, İngiltere ve Rusya'nın gazabına uğramaktansa birkaç vilayetini kaybetmeyi yeğleyen biriydi. Emir Kebir olmazsa dahi onun yerine Ahmet Ağaoğlu (1934)'nin ifadesi ile “*bir berber kalfası alınıp sadrazam yapılabilirdi*”. Fakat İngiltere'nin gözünden düşmek, Kaçar sarayında bir saltanat değişikliğine ve hatta Kaçar iktidarının sükûtuna sebep olabilirdi. Çok fazla bir zihinsel ekstraya sahip olmayan genç Nasıreddin, annesinin ve başkent Tahran'daki İngiliz elçilik görevlilerinin mezkûr meseleyi kendisine sıklıkla telkin etmesi ile durumun farkındaydı ve fakat açıkçası yaptığı tüm işlerin hakkını veren bu yetenekli sadrazamı alaşağı etmek de pek kolay değildi. Anne Melek Cihan Hanım, sadrazamın halline dair bürokrasinin *sihirli değneğini* devreye soktu: Şantaj ve iftira. Önce Emir'in, Nasıreddin Şah'ı indirip yerine şehzade Abbas Mirza'yı geçireceği şayiasını yaydı. Bunu başarmaz ise bizzat kendisini şah ilan edeceğini söyledi. Bu sırada bir Babi suikastından şans eseri kurtulmuş olan Nasıreddin Şah, gölgesinden bile ürker hale gelmiş ve bu türden söylentilere inanır olmuştu. Ama Emir Kebir'in *kalemını kıran* ve işi nihayete erdiren İngilizler oldu. İngilizler, sadrazamın Şah'tan habersiz Rusya ile gizliden iş tuttuğunu ve onun makamında kalması durumunda İran'a karşı İngiltere'nin tavır alacağını bildirdiler. Kendisine dair İngiliz *inayetini* saltanatının garantisi olarak gören Nasıreddin Şah, derhal Emir Kebir'i görevden aldı ve Kaşan'a vali atadı. Onun yerine ise İngiliz taraftarlığı ile maruf Mirza Ağa Han Nuri getirildi. Nuri, aynı zamanda anne Melek Cihan Hanım'ın da istediği biriydi ve Kaçar saray erbabının isteklerini harfiyen yerine getirmekten başka bir yeteneği yoktu. Olsaydı bile bu yeteneğin Kaçar İran'ında Emir Kebir örneğinde görüldüğü üzere bir mükâfattan ziyade muhtemelen mücazâtı olacaktı (Ağaoğlu, 1934).

1851 yılının sonlarında Emir'in başkentten gönderilmesi kendisine karşı oluşan muhalefeti iyiden iyiye arttırmış ve başkentte sabık sadrazamın dönüp kendisini Şah ilan edeceği açık beyan konuşulmaya başlanmıştı. Bunun üzerine Nasıreddin Şah iki celladını Kaşan'a gönderip Emir Kebir'i hamamda yıkanırken öldürtmüş ve bu şekilde bir söylenti dahi olsa iktidarının selameti uğruna İran için belki de 19. yüzyılın en büyük fırsatlarından biri olan Emir Kebir Mirza Taki Han'ı ortadan kaldırtmıştır (Niya, 1377).

BÜROKRASİ TAMAM PEKİ YA HALK: BABİLERE KARŞI CADI AVI

Emir Kebir gibi muktedir birinin elim bir şekilde bertaraf edilmesi, Nasıreddin Şah dönemi boyunca Kaçar monarşisine karşı başkentte ortaya çıkacak muhtemel bir bürokratik muhalefeti kökten bitirmiş ve tam anlamıyla *la yüs'elu amma yef'al* (O, yaptığından sorumlu değildir) türünden otokratik bir iktidar ortaya çıkarmıştı. Nitekim onun halefleri olan Muzaffereddin Şah ve Muhammed Ali Şah dönemlerinde görülen ve meşruti bir rejime kadar giden durumların onun zamanında görülmemesinde bu bürokratik tasfiyenin ciddi etkisi vardır. Fakat malumdur ki bir hükümdarın muhatap olduğu yalnız bürokrasi ricali değildir. Belki bu ricalden daha önemli ve müstebit bir şah için daha tehlikeli olan bizzat hükmettiği kalabalık halk kitleleridir. Bürokrasinin keyfiyeten az lakin halkın olabildiğince kalabalık ve denetimsiz olması monarşiler için her daim muhtemel bir tehdit unsuru olarak görülmüş ve bu istenmeyen durumun halli için başvurulan çözüm yöntemi genellikle baskı ve şiddet olmuştur. Nasıreddin Şah ise kendi saltanat döneminde mezkûr yöntemi icra etmekten imtina etmemiştir (Ağaoğlu, 1934).

Emir Kebir'in idamını müteakiben Nasireddin Şah, taç ve tahtının sarayda bulunan ve maktul sadrazamın adamları olduğunu düşündüğü kişilerce elinden alınacağı vehmine kapılmıştı. Bu vehimler, Kaçar sarayı ve başkentte birçok tecrübeli devlet adamının idamına yol açınca Nasireddin Şah, haksız bir şekilde öldürülen bu devlet adamlarının durumu kendi aleyhinde halka tesir etmesin diye İran halkı üzerinde derin bir tesiri bulunan molla, müçtehit ve ahund namı ile meşhur din adamları güruhunu yanına çekmiş ve yaptıklarına da dini bir kılıf uydurmuştu (Resulzade, 1993). Tam bu sırada daha önceleri İran'da cılız bir fikir olarak ortaya çıkan ama Nasireddin Şah döneminde hem fikren hem fiilen palazlanan Babilik Mezhebi, Şah'ın bir tehdit olarak gördüğü halkı nasıl sindireceği konusunda ona adeta can simidi olmuştur. Nasireddin Şah'ın kendi saltanatı boyunca amansız bir şekilde mücadele ettiği Babiler ile olan mevzusuna girmeden evvel Babilik Mezhebinin ne olduğu ile ilgili bir malumatın izahı gereklidir.

Nasireddin Şah döneminde, Ali Muhammed Bâb'ın (1819-1850) önderlik ettiği Bâbilik Mezhebinin kökeni Şeyh Ahmet Ahsai'nin (1753-1826) kurduğu Şeyhiyye Tarikatı'na kadar uzanır. Ahsai tıp, nücum (yıldızlar) sayı ve tılsımlar ile ilgili çalışmalar yapmış ayrıca Kuran'ın yorumlanmasında kaynak olarak da sezgi ve ilhamın zaruretinden bahsetmiştir. Onun fikirleri Feth Ali Şah döneminde Şii mollalar tarafından tekfir edilince İran'dan ayrılıp Medine'ye gelmiş ve burada ölmüştür. Ahsai'nin öğretilerini ölümünden sonra gizli bir şekilde müridi Seyid Kâzım devam ettirmiştir. Ali Muhammed Bâb da Seyid Kâzım'a intisap etmiş biri olarak keskin zekâsı, etkili hitabeti ve nurani çehresi ile kısa sürede müritler arasında sıyrılmış ve Seyid Kâzım'dan sonra Bâb (Arapça kapı demek/mecazisi yeni bir aleme açılma) unvanı ile öncesinden daha *sesli* ve sistematik bir mezhebin temelini atmıştır. Ali Muhammed Bâb, İslam'ın esaslarına dair herhangi bir değişiklikten ziyade Kuran'ın gizli ve gizemli birçok tarafının olduğu ve bunların malumatının kendisinde olduğu iddiası ile ortaya çıkmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki Bâbilik'in kutsal kitabı olarak bilinen Kitab-ı Akdes'in (Kitab-ı Nur) İslam'ın inanç ve itikadına ters düşen birçok yönü vardır ama bu kitap, Ali Muhammed Bâb tarafından değil onun müritleri olan Seyid Hasan ve Hüseyin kardeşler tarafından yazılmıştır. Ali Muhammed Bâb kendi hayatında bu kitabı görmemiştir. Bâb iki kez gaybubetten (bir tür inziva) geri dönünce popülaritesi artmış ve ciddi bir taraftar kitlesi kazanmıştı. Tebriz taraflarında ise ona intisap eden ve güzelliği dillere destan olan Zerin Tac isimli kadın halk arasında Kurret-ül Ayn (göz tesellisi) ve Tahiri (temiz-pak) unvanları ile nam salmıştı (Nazif, 1923).

Bâbilerin Kaçar iktidarına karşı kıyâmı, Nasireddin Şah'ın tahta oturduğu yıl başladı. İran'ın sosyo-ekonomik trajik vaziyeti Kaçar yönetimine karşı Bâbi muhalefetin en önemli gerekçesiydi. Zaten halkı aç ve sefil bırakmak bizatihi Kaçar şahlarının bilinçli bir tercihiydi ve Nasireddin Şah'a atfedilen; *"bizim idame-i hükümet etmemiz için on evin bir ekmeğe muhtaç olması pek muvafiktir"* (Resulzade, 1993) sözü bu tercihin gayet net bir terennümü idi.

Kendilerine dünyalık bir dilim ekmeği dahi çok gören Kaçar şahlarına karşı Bâbiler, İran'ın aç halkına sonsuz bir cenneti vaat edince bu cılız hareket ciddi ses getirmeye başladı. Nasireddin Şah molla-müçtehit gücünü de arkasına alarak Bâbilik'in İslam dışı olduğunu ve mensuplarının Mazdekvari bir itikada sahip gayri ahlaki bir inanç taşıdıklarını duyurdu. Hatta emri ile Bâbilerin inanç ve itikadının batıl olduğunu anlatan *Nasihât-ül Tevarih* adlı bir kitap yayımlandı. Bu söylem Şiilik inancını derin bir taassup

ile yaşıyan İran halkını derinden etkileyerek Bâbi muhalefeti büyümeden pasifize etmiştir. Halk nazarında Bâbilerin terörize olduğunu gören Nasıreddin Şah, hızlı davranarak Muhammed Ali Bâb'ı 1850'de Tebriz'de kurşuna dizdirmiştir. Nasıreddin Şah, Bâb'ı öldürmüş ve fakat Bâb bir heyula gibi onun peşini bırakmamıştır. Tahran sokaklarında en çok konuşulan mesele, Bâb'ın bir şekilde tekrar dönüp intikamını alacağıydı (Nazif, 1923).

15 Ağustos 1852 günü Nasıreddin Şah yazlık sarayından Tahran'a döndüğü esnada az kalsın bir kehanet gerçekleşiyordu. İran Şahı, Bâb'ın intikamını alma maksadıyla tertiplenen üç kişinin suikastına uğradı. At üstünde canhıraşane bir mücadelenin sonunda korumalarının da yardımı ile yaralı olarak kurtulan Şah, bu olaydan sonra tam anlamıyla İran genelinde Bâbilere karşı bir cadı avı başlattı. Tahtını koruma pahasına bir hükümdarın ne denli asabileştiğine dair yakın tarihin en korkutucu örneklerinden biri de hiç şüphesiz Nasıreddin Şah'tır. O, önce Bâb'ın en etkili takipçisi olan Zerin Tac'ı tutuklayıp Tahran'a getirdi. Tahran Kalesinde halkın gözünün önünde yakılıp külleri Tahran semalarına savruldu. İran, beş yüz yıl önce Fransız halkının yaşadığı trajik Jeanne d'Arc (Jan Dark) hadisesinin bire bir aynısını yaşıyordu. Yalnız arada şöyle bir fark vardı ki; Fransızlar kendileri için ateşlerde yanmayı göze alan bu kahraman kadının kanını yerde bırakmayarak onun adını İngilizlere karşı sürdürdükleri özgürlük mücadelesinin sembolü yaptılar. İran'da ise durum böyle değildi. Zerin Tac, köhnemiş Kaçar monarşisine karşı ateşlerde yanarken, uğruna yandığı halk Nasıreddin'in yanında çoktan saf tutmuştu. Vakıa Fransızlar Jeanne d'Arc'ın küllerinden yeniden doğarken İraniler Zerin Tac'ın külleri altında boğuluyordu (Nazif, 1923).

Nasıreddin Şah Bâbi tehdidin baş aktörlerini ortadan kaldırdıktan sonra bu hareketin mensuplarına da aynısını yaptı. Babiler nezdinde tüm İran'ın sindirilmesi gerekiyordu ve bu da Şah için bulunmaz bir fırsattı. Mahpus Bâbilerin devlet erkânı arasında taksim edilerek günün belli saatlerinde Nasıreddin Şah'ın önünde türlü işkenceler ile öldürülmesi artık sarayın rutin programı haline gelmişti. Şair Eşref'in dediğine göre bir gün Şah, cellada bir Bâbi'yi en dehşet bir şekilde nasıl işkence edip öldüreceğini kendisine göstermesini istemiş. Cellat da her tarafı bağlı bir Bâbi'yi huzur-i hümayuna getirip bir neşterle kafa derisini yüzerek saçıyla almış. Bir kalpağa doldurduğu azgın eşek arılarını onun kafasına giydirdikten sonra saray ricali ile beraber biçare Bâbi'nin çılgık çılgıca saatlerce can çekiştikten sonra ölmesini keyifle izlemişler (Eşref, 1908).

Üst düzey devlet adamlarının Şah'tan gördükleri ve görecekleri *iltifat*, önüne getirilen Bâbi'ye yapacağı işkencenin dehşetiyle orantılı oluyordu. Kaçar sarayında gizli Bâbi mensuplarının olduğu dedikodusu, işkenceyi icra eden kişinin de kendisini Şah'a ispat etme aracıydı. Katolik Engizisyon'unu arattırmayan bu akıl dışı vahşeti Süleyman Nazif, şu şekilde anlatıyor.

Şehzadelerden devlet memurlarına kadar herkes ikişer tane mahpus Bâbi almıştı. Esirlerin vücudunu bıçak ile yardırarak hepsini birbirlerine karıştırdılar. Emir-i Ahur Esedullah Han da iki Bâbi istedi. Bunların ellerine ve ayaklarına zincir bağlayarak kırbaçla cesetlerini parça parça ettirdi. Herkes Şah'a bu suretle arz ve sadakat ve sadakatının derecesini kanlı dimağının icat ettiği işkencedeki vahşet ve garabet ile irae etmek istiyordu. Tahran sekencesinin ilelebet unutamayacağı bir manzara, o gün payitahtın

esvak ve pazarında runmun oldu. Serapa üryan, tenlerinde bıçak ile açılmış yaralar içinde pamuk fitiller koyulmuş ve tutuşturulmuş çocuklar ve kadınlar cellatların arasında bir sıra halinde yürümekte idiler. Mahkûmları iplerle çekiyorlar ve kırbaçlarla yürütüyorlardı. Çocuklar ve kadınlar hem yürümekte ve hem de bir ağızdan *İnnellahe ve inna ileyhi raciun* ayet-i kerimesini yüksek sesle ve ahenk ile tertil etmekte idiler. Halkın sessizliği üstünde bu sesler bu elhan, asumanı adeta infilak ettiriyordu. Çocukların bazısı daha yolda iken terk-i hayat etti. Cellatlar bunların cenazelerini pederleriyle hemşirelerinin ayakları altına atıyor fakat bu babalar ve kardeşler atılan cesetlere bir nazar bile atfetmeksizin vakar ve gurur ile üzerlerine basıp geçiyorlardı. Hâsılı hepsinin hayatına görülmemiş, işitilmemiş işkenceler ile son verildi. O gün, güneş batarken Tahran sokaklarına inen gece insan cesetlerinin üstünü örtüyordu (Nazif, 1923).

Süleyman Nazif, Nasıreddin Şah ile ilgili dinlediği birçok olaydan sonra şu yorumda bulunur.

Kadın, erkek, çocuk, ihtiyar, asılan, kesilen, yakılan, ıssız bırakılan şehirlerin, kasabaların ve mezraa-yı ramad haline konulan köylerin hayalini ihtiva eden ufukları görür gibi olurum. Hâsılı Nasıreddin Şah öyle bir hüviyete işaret eder ki; beş heceden vücut bulan bu isim ve lakap nerede telaffuz olunursa, orada tarih-i İran'ın ilan-ı izmihlal eden canhıraş tarrakalarından biri bir kere daha işitilir (Nazif, 1923).

İran'da kendilerine karşı hiçbir şekilde hayat hakkı tanınmayan Bâbi mensupları kısa süre içinde İran'dan kaçtılar. İlk durakları Tahran'a yakın bir Osmanlı şehri olan Bağdat oldu. Nasıreddin Şah bu durumdan rahatsızlığını Osmanlı Devleti'ne bildirince Bâbiler önce Edirne'ye ve daha sonra kendi aralarındaki itikadi çatışmadan dolayı Kıbrıs ve Akka'ya nakledildiler. Nasıreddin Şah'ın, Bâbi kıyamını kanlı bir şekilde bastırması onun iktidarını perçinlemiştir. Böylece bürokrasi ile beraber halktan gelecek tepkiler de önlenmiş oldu.

“AVRUPA İYİ AMA BURAYA GELMESİN”

Bilindiği üzere 19. yüzyıl Avrupa'sında monarşik yönetimlerden meşruti ve cumhuri hükümetlere doğru ciddi bir kayma yaşanmıştı. Bu gelişmelere bağlı olarak da hak ve özgürlükler noktasında müspet manada bir değişim olmuş, Sanayi İnkılabının getirdiği refah ile de mezkûr coğrafya, yaşanması arzulanan bir yer haline gelmişti. Ortaçağ Avrupa saraylarında doğuyu gezip dönen seyyah ve tüccarların orada gördükleri harikuladeliikleri kendi krallarına anlatmaları adettendi ki bir rivayete göre Haçlı Seferlerinin düzenlenme nedenlerinden biri de kral ve feodallerin bu harikuladeliğe ulaşma ve bunları elde etme isteği idi. 19. yüzyıla gelindiğinde durum tersine dönmüş, Avrupa'yı gezip dolaşan doğulular, gördüklerini hem halklarına hem de hükümdarlarına *bir cenneti görmüşçesine* anlatıyorlardı. Rusya ve İngiltere gibi batılı ülkelerin gölgesinde iktidarını sürdüren Nasıreddin Şah da Avrupa ile ilgili anlatılanlardan ciddi anlamda etkilenmiş ve bir şekilde o ülkeleri gezip görmek istemiştir. Devlet hazinesinin bu türden bir geziyi karşılayacak finansal kaynağı olmamasına rağmen esas olan Şah'ın bu istek ve emrinin karşılanmasıydı. Derhal Rusya ve İngiltere'den kredi temin edildi. Bu kredilerin teminatı ise yine söz konusu ülkeler ile yapılan imtiyaz antlaşmalarının bir şekilde genişletilmesi idi (Karadeniz, 2004). Nasıreddin Şah, gezip dolaşmak ve gölgelendiği devletlerin *inayetine* biraz daha ziyade mazhar olmak gayesiyle ülkesini emperyalist devletlere parsellediğinin farkında değildi. İran tarihinin bu en taasupkâr ve merakâver

hükümdarı, Avrupa'ya üç kez seyahat yaptı (Ağaoğlu, 1934). Yüzlerce devlet adamı ve harem takımının da iştirak ettiği gezilerin mali yükü de felç olmuş hazineye bırakıldı (Ramanyan, 1991).

Malumdur ki, 19. yüzyıl doğulu devletlerin hükümdar ya da bürokrasi takımının Avrupa seyahatlerindeki gayesi, Avrupa'nın siyasi-iktisadi-içtimai mekanizmalarının nasıl işlediğini öğrenmek ve mümkünse bu modeli ülkelerine taşımak olmuştur. Bunun belirgin örneği Rusya, Osmanlı ve Japonya'dır. Fakat Nasireddin Şah'ın Avrupa'yı ısrarlı bir şekilde görmek istemesinin sebebinde böyle bir amaç olmadığı kendi yazdığı seyahatnameden anlaşılmaktadır (İşimtekin, 2005). Bu seyahat boyunca kaleme aldığı notlarında yemeklerden, balolardan, uykusuzluktan, kendi şahsına gösterilen ilgiden, müzelerin sıkıcılığından, deniz yolculuğunun kendisini tuttuğundan bahsetmiştir. Protokol kurallarını bilememesi ve bunu sık sık ihlal etmesi Avrupalı saray ricalini epey bir zorlamıştır (İşimtekin, 2005). Notre Dame Kilisesi'ni ziyareti sırasında oradakiler ile olan bir sohbette papazlara dönerek: “Hz. İsa içki içer miydi? diye sormuş, papazlar da biraz şaşırıp teessüfvari bir cevapla: “Evet içerdi. Hatta imal bile ederdi” cevabını vermişler (Nazif, 1923). Bir diğer trajikomik vukuat Londra gezisi sırasında yaptığı müze ziyaretidir. Nasireddin Şah, Londra Müzesi'ni dolaşırken dikkatini bir eşeğin resmedildiği yüksek fiyatlı tablo çekmiştir. Kendisine eşlik eden müze müdürüne dönerek: “beyefendi, bu eşek resmi için istediğiniz ücret ile biz İran'da yüzlerce gerçek eşek alırız. Bu eşeğin nasıl bir kıymet-i harbiyesi var ki buna bu fiyatı istiyorsunuz?” sorusu üzerine müze müdürü şaşırılmış ve biraz da Nasireddin'i alaya alarak: “Efendim, bu eşek masrafsızdır. Yem, su ve bakıcı istemez(!)” cevabını vermiştir. Nihayetinde İran Şahı'nın: “iyi de buna binilmez ki” cevabı orada bulunan herkesi kahkahaya boğmuştur (Nazif, 1923). Bilim ve sanayile pek fazla iştigal etmeyen bu Şah, İran tahtını tam 50 yıl kalmıştır. Zaten cehalet ve taassubun devamı onun iktidarı için daha muteber şeylerdi. Yine; “saray memurlarımın Brüksel'in bir lahana mı yoksa Avrupa'da bir başkent mi olduğunu bilmelerini istemem.” sözü ona aittir (Aslan, 2020). Nasireddin Şah'ın Avrupa gezilerinin hiçbir şekilde İran'a yansıyan bir değişim etkisinin olmadığını iddia etmek elbette ki haksızlık olur. Bir örnek verecek olursak; Nasireddin dönemine dek Kaçar saray haremindeki kadınların bıyık bırakmaları adettendi ve bu vasıf cariye için güzel ve şah tarafından tercih edilmesinin sebebi sayılmaktaydı (Najmabadi, 2005). Avrupa gezileri sırasında İran Şahı'nın yanındaki bıyıklı kadınlar Avrupa sosyetesini tarafından küçümsenip alaya alınınca gezi sonrasında Kaçar saray haremde bıyık geleneği terkedilmiştir. İşte Nasireddin Şah'ın devasa harcamalar ile Avrupa'ya yaptığı seyahatlerin İran'a getirdiği yegâne büyük değişim(!) bu idi.

Nasireddin Şah, öğrenim için Avrupa'ya gidenler veyahut Avrupalı dil bilenlerden hiç hazzetmemiş bu gibi memurları mümkün olduğunca başkentten ve saraydan uzak tutmaya çalışmıştır (Ağaoğlu, 1934). 19. asrın sonunda bile İran'a gelecek matbaaya mani olmaya çalışmış ve hatta kendi yazdığı bir kitabı Hindistan'daki matbaalarda bastırıp çoğaltmıştır. Avrupa gezileri sırasında karşılaştığı ve İran halkı ile dini eşrafı üzerinde ciddi bir tesiri olduğunu bildiği Cemaleddin Afgani'yi ısrarlı bir şekilde İran'a davet etmiş, Afgani de bu ısrarlar sonucu Şah'tan, İran'da anayasal bir sürecin başlatılmasına dair aldığı kati bir söz ile daveti kabul etmiştir (Maalouf, 2014). İran'a büyük umutlar ile gelen Afgani aldığı söze binaen monarşi aleyhine aşikâr bir şekilde tavrını ortaya koyunca nihayetinde Şah'ın içindeki canavar ortaya çıkmıştır.

Nasireddin Şah'ın kendisine büyük bir kötülük yapacağına farkına varan bu büyük bilge, önce Abdülazim Türbesine sığınmış ama oradan bir vesileyle çıkarılarak türlü işkencelere maruz bırakılmıştır (Aslan, 2021). Öyle ki M. E. Resulzade (1993), Afgani'nin üryan bir şekilde eşeğe bindirilip Tahran sokaklarında halka teşhir edildiğini yazar. Kişisel iktidarına karşı en ufak bir sese dahi tahammülü olmayan Nasireddin, Afgani'nin şahsında tüm İran efkârı ile dini otoritelerine iktidarının paylaşımı konusunda hiç de nazik olmayacağı mesajını vermiştir. Bundan sonra halk üzerinde etkili molla, müçtehit ve ayetullahların ara sıra tepki türünden monarşiye olan itirazları olmuşsa da (Tütün İsyanı gibi) Şah cenahından kendilerine sunulan *ihsan ve iltifatlar* ile sesleri kesilmiştir (Karadeniz, 2004).

TAHT İÇİN İKTİDAR PAYLAŞILIYOR: NASIREDDİN'E BAHŞOLUNAN İNGİLİZ VE RUS İNAYETİ

19. yüzyılda *iktidarın paylaşımı* ifadesinin işaret ettiği husus; halkların bir şekilde monarşiler ve diğer otoriter yönetimler aleyhine yönetime ortak olmasıydı. İran'da Nasireddin Şah'ın zamanında bir iktidar paylaşımı olmasına rağmen, bu paylaşımın diğer ayağında halk değil, Avrupalı emperyal güçlerin başında gelen İngiliz ve Ruslar vardı (Müstevfi, 1371). *Zat-ı Şehinşah*, İran'ın yegâne sahibi olarak İngiliz ve Ruslar lehine böyle bir durumun ortaya çıkmasını gerçekten istiyor muydu? sorusu ayrı bir tartışma konusu. Lakin aşağıda örnekleri sıralanacak olan ve mezkûr devletlere İran'ın tüm kaynaklarını peşkeş çekmek anlamına gelen geniş imtiyazların verilmesi, yarım asır boyunca İran gibi devasa bir coğrafyanın tahtında bulunma başarısını gösteren birinin bu başarısında kendi akli melekelerinin ve istidadının kuvvetinden ziyade, sırtını dayadığı devletlerin bizatihi kendi şahsına bahşettiği inayetlerden kaynaklanmaktaydı.

1872 Temmuzunda İran Şah'ı ani bir karar ile hem iç hem de dış siyasette ciddi tartışmaları da beraberinde getiren İran demiryolu yapım ihalesini İngiliz asıllı Julius Reuter'a verdi. İhale, görünüşte demiryolu yapımı ile ilgili bir ihaleydi. Fakat ihale sözleşmesinin metin içeriği bundan çok daha fazlaydı (Safai, 1352). Sözleşmeye göre başta demiryolu yapımı olmak üzere su dâhil İran yeraltı kaynaklarının kullanımı, ormanların kullanımı ve baraj yapma ruhsatı 70 yıl süre ile Reuter'a bırakılmıştır (Ahmet, 1359). Elbette sözleşme bununla bitmiyordu. Devamında; İran'da banka kurma yetkisi, ücretsiz arazi kullanma hakkı ve tüm bu yüksek kazanç getiren faaliyetlere karşın Reuter'a vergiden muaf tutulma imtiyazı tanınmaktaydı (Sarıkçioğlu, 2013). İran halkı bu sözleşmeye kati bir tavır koydu ama *tavşan-dağ* misali açıkçası bu tavır Şah'ın hiç de dikkatini çekmedi. Daha çok Rus nüfuzu altında bulunan Tahran'daki sarayın İngilizlere bu denli geniş imtiyazlar vermesi St. Petersburg'u endişelendirmiş ve kısa süre sonra Rusya'nın baskısıyla Nasireddin Şah, çok korktuğu Çar'ın gazabına uğramamak için bir sene geçmeden söz konusu ihale sözleşmesini tek taraflı feshetmek zorunda kalmıştır (Mehdevi, 1379). İngiltere ve Rusya'nın İran üzerindeki çekişmesini bir dengede tutmanın idrakinde olan Nasireddin, İngilizleri de hepten küstürmemek için anlaşmanın feshinden kaynaklanan zararlara karşılık İran'ın ilk bankası olan Bank-ı Şehinşah'ı kurma yetkisini onlara verdi (Temuri, 1358). Demiryolu yapımı ise Mirza Yahya adlı üst düzey bir İranlı bürokrata verildi ki bu bürokrat da zaten İngiltere hesabına çalışan biriydi ve daha sonra mevcut hakkını İngilizlerin elindeki Bank-ı Şehinşah'a devretti (Sarıkçioğlu, 2013). 1890 yılına gelindiğinde ise Bank-ı Şehinşah, demir ve mücevher hariç, İran'ın tüm yeraltı kaynaklarını petrol ile birlikte 60 yıllığına kullanım hakkı elde etmişti.

1890 yılında Nasireddin Şah üçüncü Avrupa seyahatinden döner dönmez ayağının tozu ile yine bir İngiliz şirket olan Talbott ile İran'ın tütün (tömbeki) üretimi ve pazarlanmasına ilişkin geniş imtiyazlar içeren bir sözleşme imzaladı. Ne de olsa Kraliçe Victoria ona şövalyelikte en yüksek paye sayılan *Order of the Garter* (Dizbağı Nişanı) unvanını vermişti. Bu nişan, Kral III. Edward (1327-1377) zamanından beri verilen en prestijli Birleşik Krallık nişanıydı. Kendisine bahşedilen bu fevkalade yüksek İngiliz tevaccühünü karşılıksız bırakmak istemeyen Şah, İran halkının belki de tamamının geçimini sağladığı tütünün alım satımına ilişkin ülke içerisindeki bütün yetkileri Talbott Şirketine bırakmıştır (Temuri, 1358). Demiryolu ihalesinde olduğu gibi içerde halk dışarda ise Rusya bu imtiyaza tepki gösterdi (Verheram, 1367). Şah ise demiryolu ihalesinden farklı olarak sözleşmenin devamında diretti. Fakat Rusya'nın Şah'ı zorla da olsa ikna ettirmeye dair İran'da çok fazla nüfuzu vardı ve zaten halkın da tömbeki sözleşmesine itirazı Rusya'nın yapacağı hamleyi kolaylaştırmaktaydı. Bunun haricinde Atebat'ta (Irak-ı Arap) bulunan Şii dini liderler, İran halkının elindeki belki de tek geçim kaynağı olan tütün gelirlerinin bir İngiliz şirketine verilmesini kendilerine ve başında buldukları mescit ve medrese gelirlerine menfi yönde bir etki ortaya çıkaracağından korktular (Velayeti, 1375). Bunu gören Tahran'daki Rus bürokratlar hemen Atebat uleması ile temas kurup mezkûr sözleşme aleyhine ve hatta tütün üretim ve tüketiminin haram olduğuna dair fetvalar yayımlattılar. Atebat'ta Tömbeki Olayını yönlendiren en önemli Şii müçtehit Hacı Ağa Mirza Hasan Şirazi idi. Bu sırada Bağdat'ta bulunan Cemaleddin Afgani de etkili vaazları ile Şirazi'yi desteklemekteydi (Karadeniz, 2004). Şii ulemanın bu tavrı o kadar etkili oldu ki Nasireddin, sözleşmeyi imzalayalı daha bir yıl olmamıştı ki feshetmek zorunda kaldı. Ama Nasireddin Şah için esas olan şey İngilizlerin küstürülmemesiydi. Bu nedenle sözleşmenin feshinden doğan zarara karşılık İngiliz asıllı Bank-ı Şehinşah'tan %6 gibi yüksek bir faiz ile borç alınıp Talbott Şirketine ödenmiştir (Temuri, 1358). Neticede, *bir taşla iki kuş* misali yine karlı çıkan İngilizler olmuştur.

Nasireddin Şah İran'ın kuzeyinde bulunan ve adeta İran'ın başında Demokles'in kılıcı gibi sallanan Rusya'yı ve Rus çarlarını hoşnut etmeyi iktidarının selameti için bir *vazife-i asliye* olarak telakki etmiştir. Her ne kadar Ruslar, İngilizler gibi İran içlerinde ekonomik bir güç ve imtiyaza sahip olmasalar da bu açıklarını askeri-siyasi imtiyazlar elde ederek kapatmışlardır (Karadeniz, 2004). Bunun en bariz örneği başkent Tahran'ı ve Şah sarayını korumakla mükellef Kazak Alayı'nın (Kazakhane) kurulmasıdır. İlginçtir ki 19. yüzyılda İran'ın en çok toprak kaptırdığı Rusya, Tahran'ın ortasında bir askeri birlik kurarak İran'ı -ama daha çok şahı- koruma sorumluluğunu yükleniyordu (Karadeniz, 2004). Kazak Alayı'nın elbette ki bundan öte varlık sebebi vardı. Rusya açısından başta İngiltere olmak üzere İran üzerinde nüfuz kurmak isteyen güçlere açık bir gözdağı idi. Şah açısından ise kendisine halkından gelebilecek bir tepki karşısında güvenmediği milli ordusuna alternatif bir Rus dayanağı oluşturmaktaydı. Nitekim Nasireddin'in dedesi olan Feth Ali Şah'ın kendi askerleri tarafından öldürüldüğü henüz unutulmamıştı. Bu sebeple Nasireddin Şah için bir Rus müfrezesinin saray çevresinde bulunması daha ehemmiyetli idi.

SONUÇ

Siyaset bilimciler ve tarihçilerin malumudur ki iktidar olma ve iktidarda kalabilmenin şartı, güç ve bu gücü kullanmaya dair akıl/stratejinin gerekliliğidir. Bu yeteneklere sahip olmayan Nasireddin Şah, 19. asrın buhranları içerisinde İran tahtında

elli yıl gibi uzun bir süre kalmayı başarmıştır. Onun çağdaşı olan II. Abdülhamid bile - muhaliflerinin dahi sıklıkla ikrar ettiği- zihni/akli derinliğe rağmen tahtında 33 yıl kalabilmişti. Nasıreddin Şah'ın şehzadelikinden saltanat yıllarına ve ölümüne değin İran ile ilişkili ortaya çıkan iç ve dış dinamikler bir şekilde tahtında kalabilmesine dair onun lehine olmuş ve makalemizin başında ifade ettiğimiz gibi onu adeta *şanslı bir şah* yapmıştır. Genç yaşta rakipsiz bir şekilde tahta geçmesi ve onu kollayan *dominant* bir annenin varlığı bu kaderi şansın ilk tecellisiydi. İktidarının ilk yıllarında Emir Kebir gibi yetenekli bir sadrazamın varlığı ise çiçeği burnunda Şah'ın iktidarını sağlamlaştırmış, bununla birlikte hak-adalet-özgürlük gibi temel insani değerlerin İran coğrafyasına halen uğramamış olması da Nasıreddin'in şahsında tecessüm eden Kaçar monarşisinin herhangi bir içtimai ve bürokratik muhalefet ile karşılaşmasını önlemiştir. Daha da önemlisi Nasıreddin Şah'ın, kendi ülkesi üzerinde emperyal niyetlerini açık eden İngiltere ve Rusya gibi güçlü devletler karşısında pasif bir politik pozisyon benimsemesi ve söz konusu devletlerin ondan istedikleri her türlü siyasi-ekonomik imtiyazı koparması, 1896'da Mirza Rıza'nın silahından atılan kurşunun bedenine isabet etmesine dek onun iktidarına karşı ortaya çıkacak belki de en önemli tehlikeyi de bertaraf ederek kendisine uzunca bir saltanat döneminin kapılarını açmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

BOA., A. MKT. UM., 120/4

BOA., HR. MKT., 721/18-4

BOA., Y. PRK. A., 1/84-4; HR. TO., 463/16

BOA., Y. PRK. HR., 3/28

Eserler

Ademiyet, F. (1362). *Emir-i kebir ve İran*. Tehran.

Ağaoğlu, A. (1934). *İran ve inkılabı*. Akşam Matbaası.

Ahmet, E. (1359). *Mevani-i tarihi*. Tehran.

Aslan, Ö. (2020). İran modernleşme aktörlerinde İstanbul ve Jöntürk izleri. İçinde N. Hayta, N. Günay & M. Can (Eds.), *Tarih yolunda bir ömür: "Prof. Dr. Hale Şivgin'a armağan kitabı"* (ss. 123-136). Gazi Kitabevi.

Aslan, Ö. (2021). *II. Abdülhamid devri Osmanlı-İran ilişkileri (1876-1909)* (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi).

Aştıyani, A. İ. (1378). *Abbas mirza mülk ara*. Tehran.

Aykun, İ. (1995). *Erzurum konferansı (1843-1847) ve Osmanlı İran hudut antlaşması* (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi).

Eşref, Ş. (1908). *İran'da yangın var*. Hüseyin Nazmi Kitapları.

İşimtekin, S. (2005). *Nasreddin Şah'ın Avrupa seyahatnamesi inceleme ve çeviri* (Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi).

Karadeniz, Y. (2004). *Kaçar hanedanı (1795-1925)* (Doktora tezi, İnönü Üniversitesi).

- Karadeniz, Y. (2008). II. meşrutiyetin ön denemesi: İran meşrutiyet hareketi ve sebepleri (1906). *Bilig Dergisi*, (47), 193-214.
- Maalouf, A. (2014). *Semerkant*. Yapı Kredi Yayınları.
- Mehdevi, A. H. (1379). *Tarih-i revabıt-ı harici-yi İran*. Tehran.
- Mekki, H. (1369). *Zendegani-i mirza taki han Emir-i Kebir*. Tehran.
- Mirza, A. M. (1353). *Şerh-i zendegan-i Abbas mirza*. (A. Nevai, Çev.) Tehran.
- Müstevfi, A. (1371). *Şerh-i zendegani-i men ya tarih-i içtimaî ve idarî-i*. Tehran.
- Najmabadi, A. (2005). *Women with mustaches and men without beards: Gender and sexual anxieties of Iranian modernity*. University of California Press.
- Nazif, S. (1923). *Nasreddin Şah ve babiler*. Kanaat Matbaası.
- Niya, C. M. (1377). *Heft barişgal-i İran der 23 kurn IV*. Tehran.
- Ramanyan, H. F. (1991). *Hatırat-ı siyasi mirza eminiü'd-devle*. İntişarat-ı Emir Kebir.
- Resulzade, M. E. (1993). *İran Türkleri*. Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Safai, İ. (1352). *Atine-i tarih*. Tehran: İntişarat- Attar.
- Sarıçioğlu, M. (2013). İran'da Nasereddin Şah ve Muzaffereddin Şah dönemi'nde (1848-1907) İngiltere, Rusya ve Fransa'ya verilen imtiyazlar. *History Studies*, 5(2), 397-410.
- Temuri, İ. (1358). *Tahrim-i tenboku ya evvelin mukavemet-i menfi der İran*. Tehran.
- Velayeti, A. E. (1375). *Revabıt-ı haric-i İran der-devre-i Naseredin Şah ve Muzafferüddin Şah*. Tehran: Vezaret-i Harici.
- Verheram, G. R. (1367). *Nizam-ı siyasi ve sazmanhâyi içtima-i İran der- asr-ı kacar*. Tehran: İntişarat-ı Müin.